

## Részletes zárójelentés

**A 104533-as számú NKFI-projekt, azaz "Az átalakulás évszázadai települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8-11. században" nevű kutatócsoport 2013 és 2017 között végzett munkájáról**

### Alapadatok

A 104533-as számú NKFI-projekt keretei között 2013. január 1. és 2017. szeptember 30. között folytattunk kutatásunkat. (A 2016. december 31-re kiírt zárási időpontot kérésünkre az NKFIH 9 hónappal meghosszabbította).

Kutatócsoportunk befogadó intézménye az MTA BTK Régészeti Intézete volt.

Kutatócsoportunk 11 fővel indult, a program lezárásakor 9 fő volt a létszámunk. Tagjai voltak: Bajkai Rozália (MTA BTK Régészeti Intézet, 2013 és 2016 között), Gherdán Katalin (ELTE, Pásztói Múzeum, 2013 és 2016 között), Merva Szabina (MTA BTK Régészeti Intézet), Mészáros Mónika (Katona József Múzeum, Kecskemét 2013-ban), Pap Ildikó Katalin (Savaria Megyei Hatáskörű Városi Múzeum, Szombathely), Petkes Zsolt (MTA BTK MÖT), Pópity Dániel (Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2014 és 2017 között), Rácz Tibor Ákos (Ferenczy Múzeumi Centrum Gödöllői Régészeti Látványraktár), Takács Melinda (Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola), Tóth Mária (MTA CSFK – FGI), Vaday Andrea (MTA BTK Régészeti Intézet), vezető kutató: Takács Miklós (MTA BTK Régészeti Intézet). A kutatócsoportból a projekt folyamán személyes, illetve családi okokból vált ki három fő, egy főt pedig a kutatási helyszínek kiegészítése érdekében fogadtunk be.<sup>1</sup>

Kutatócsoportunk két tagja Bajkai Rozália és Merva Szabina a projekt finanszírozásában végezte kutatómunkáját. (Ők ketten igen nagy részt vállaltak a szervezés nehéz, és sokszor látványos eredményt nem hozó munkájában is.) A többi társkutató különböző múzeumok, illetve kutatóintézetek munkatársaiként társultak csoportunkhoz. Kutatócsoportunk korcsoport szerinti megoszlása kedvező volt: tagjaink jelentős hányada olyan fiatal szakember, aki kutatómunkája eredményeit a készülő félben levő doktori értekezésében is hasznosítani tudta.

Csoportunk tagjai összesen 15 tudományos intézménnyel, illetve műhellyel munkálkodnak együtt, a régészeti kutatóhelyek mellett olyan intézményekkel illetve archeometriai kutatói tevékenységet folytató cégekkel is, amelyek fő profilja a kerámiapetrográfia, ásványtan, geokémia, geofizika, , a régészeti geológia, archeozoológia, illetve az archeomágneses és a szénizotópos kormeghatározás.

### **A kutatás alapkérdése, elemzési stratégia, az elemzésre kiválasztott lelőhelyek földrajzi megoszlása**

Kutatómunkánk fő célja az volt, hogy régészeti eszközökkel elemezzük a települések 8-11. század folyamán feltételezett átalakulását a Kárpát-medence központi részének egyes, kiválasztott régióiban, az utóbbi évtizedek régészeti mentőmunkái során napvilágra került települések értékelése által. Kutatásunknak kettő célja volt: egyrészt arra törekedtünk, hogy egy rendszerbe foglaljuk a 8-11. századi Kárpát-medence régészeti településkutatásának két hagyományos irányvonalát (a telepszerkezeti és a településhálózati kutatásokat), másrészt egy új szemléletet alkalmazva tettünk kísérletet arra, hogy a koraközépkori település-stratégiát interdiszciplináris vizsgálati eredmények segítségével értelmezzük.

Célkitűzésünknek megfelelően elemzési stratégiánkat hagyományos, és a településrégészetben még

---

<sup>1</sup> Mészáros Mónika kiléptetését engedélyező NKFIH-levél kelte: 2013.06.14, Gherdán Kataliné: 2016.05.04. Bajkai Rozáliáé 2016. 10. 13. Pópity Dániel beléptetését engedélyező NKFIH-levél kelte: 2014.01.17.

ritkán alkalmazott, természettudományos eljárásokból építettük fel. Így alkalmaztuk a magyarországi középkori településkutatás mindkét hagyományos irányát: elemeztük az egyes objektumokat, és leleteiket, valamint a lelőhely egészét is értékeltük, különös tekintettel a telepszerkezeti kérdésekre. Továbbá természettudományos, interdiszciplináris vizsgálati eredmények segítségével is igyekeztünk értelmezni a különböző települési stratégiák térbeli és időbeli vetületét.

A kutatási helyszínek megválasztása azon törekvésünknek megfelelően történt meg, hogy a magyar állam területének földrajzi szempontból egymástól távol eső régióit vontuk vizsgálat alá. A feldolgozásra kerülő lelőhelyek a Dunántúl esetében Vas, Győr-Moson-Sopron, illetve Tolna megye egy vagy több mikrorégiójában voltak, és a Dunakanyart is bevontuk vizsgálati területeink közé. A Duna-Tisza-közén Heves, illetve Pest, megye egy vagy több lelőhelyét elemeztük. A Tiszántúlon pedig a Nyírség, Hajdú-Bihar megye, illetve a Maros folyó alsó szakaszai mentén megmentett, nagy kiterjedésű kora középkori telepmaradványok jelentették vizsgáldásunk kiindulópontját. Itt kell megjegyezni, hogy a személyi vagy családi okokból a kutatócsoportból kilépett három kutató közül csak egy nem végezte el az általa vállalt régió tervezett kutatását. Viszont az újonnan belépő kutatótárs a két tervezett kiskunsági lelőhely-elemzés helyett eredeti vállalása szerint öt Marosmenti lelőhely feldolgozását valósította meg. Kutatócsoportunk tagjai, a programban előzetesen vállalt 22 helyett összesen 39 kora középkori telepfeltárás elemzését végezték el, illetve kezdték meg.<sup>2</sup>

### **A projekt keretei között folytatott archeometriai vizsgálatok rövid áttekintése**

Az egyes lelőhelyekhez, illetve leletekhez kapcsolódó természettudományos vizsgálatokról annak következtében kell a régészeti eredmények ismertetése előtt szólni, mert az archeometriai eredmények beépültek a végső régészeti értelmezésbe. Az ilyen vizsgálatok túlnyomó részét a természettudományok széles spektrumába tartozó kutatóhelyekkel illetve kutatói tevékenységet folytató cégekkel kötött megállapodások alapján sikerült kivitelezni.

Első helyen a kronológia pontosítását célzó természettudományos vizsgálatok számát és jelentőségét kell kiemelni. Projektünk keretében végzett C-14 méréseknek köszönhetően ugrásszerűen, mintegy 70 mintával gyarapodott a magyarországi, kora középkori telepkutatásban eddig még csak elvétve alkalmazott radiokarbon mérések száma. Együttműködő partnerünk Molnár Mihály és Major István (MTA ATOMKI-Isotoptech Zrt.) volt. Kiemelhető a mérések közül egy hajdúnánási kút famintáin elvégzett C-14 mérés, mely a dendrokronológiai vizsgálatokkal együtt megadta a fa kivágásának dátumát, ezáltal az objektum létesítésének valószínű idejét. (Az avar kor esetében, C-14 adat nélkül, a dendrokronológiai eredményből jelenleg még nem lehet kikövetkeztetni az abszolút időrendet.) Megtörtént egy lelőhely kulcsfontosságú objektumának archeomágneselemzése is (együttműködő partner Terradat Kft.). Eredményeiknek köszönhetően létre jött egy olyan, objektív adatok alapuló adatbázis, amely alapját képezi egy stabil időrend kialakításának. Tapasztalatunk szerint ugyanis a természettudományos mérésekkel megállapított időrendi adatok a 8-11. századi telepek kutatásában is relevánsnak tekinthetők.

Kutatócsoportunk geokémikusa, Tóth Mária, illetve kerámiapetrográfusa, Gherdán Katalin nyolc

---

<sup>2</sup> E feltárások: 1. Bácsa – Szt Vid; 2. Celldömölk – Vulkán-fürdő; 3. Celldömölk-Alsó dűlő; 4. Csanádpalota – Dáli-ugar; 5. Csanádpalota – Ipari park; 6. Csanádpalota – Országhatár; 7. Csanádpalota – Juhász T. tanya; 8. Ecsér 6. lh.; 9. Ecsér 7. lh.; 10. Hajdúnánás – Fekete-halom (M3-41); 11. Hajdúnánás, – Mácsi-dűlő (M3-47); 12. Hódmezővásárhely – Batida, IX. homokbánya; 13. Kecskemét – Peczek; 14. Kemenspálfa – Zsombékos; 15. Kisvárd; 16. Kompolt – Kistéri tanya; 17. Lébény – Bille-domb; 18. Lébény – Kaszás-domb; 19. Maglód 1. lelőhely; 20. Makó – Dáli ugar; 21. Makó – Ipari park; 22. Makó – Mikócsa dűlő (M43-31); 23. Máriapócs – Pócsi-Pap-dűlő keleti rész, MOL 23. lh.; 24. Ménfőcsanak – Szeles-dűlő; 25. Nyíregyháza – Rozsátszőlő-Szelkő-dűlő (M3-148/b); 26. Nyírtass – Csárda-lapos; 27. Répcelak – Varga Ottó utca; 28. Sárvár – Faképi dűlő; 29. Sárvár – ERTI telep; 30. Szeged – Öthalom; 31. Sződ – Nevelek-dűlő; 32. Sződliget – Csörögi-dűlő; 33. Táplánszentkereszt – Körgyűrű; 34. Tolna – Mözs-Községi csádás földek; 35. Vác – Vár; 36. Vecsés, 36. lh.; 37. Vecsés, 67. lelőhely; 38. Visegrád – Sibrik domb (2013-2015); 39. Visegrád-Várkert-dűlő (1955-1994).



köeszközök (malomkövek, felső őrlőkövek, őrlőlapok, marokkövek, fenőkövek és csiszológövek) és nagyméretű megmunkálatlan kövek is kerültek elő. Az összesen mintegy 1100 darab követ számláló anyagból 63 mintát választottunk ki petrográfiai vizsgálatra, ebből 13 minta került elektronmikroszkóp (SEM-EDX) alá. A vizsgálati eredmények szerint a malomkövek közettípusa (piroxénandezit) eltért a többi andezit kő- és köeszköz-töredéktől (kvarcandezit/piroxéndácit), ami egyfajta tudatos kiválasztást jelent. A malomkövek egy kisebb része ignimbritből (összesült riolittufa) készült. Míg a malomkövek piroxénandezit kőzetanyaga összehasonlítható vizsgálatok alapján a Mátrából, a domoszlói térségből származhat, addig a nagy mennyiséget kitevő kvarcandezit kőzet az ignimbrittel együtt a telepekhez legközelebb eső előfordulási helyről eredeztethető: Tokaj Nagy-hegy. A fenőkövek egy része (az ún. Gosau típusú homokkőből készültek) az Erdélyi-középhegységből származhatnak

#### *b. Salakanyag-vizsgálatok eredményei*

A Hajdúnánás, Mácsi-dűlő és Hajdúnánás, Fekete-halom 8-9., illetve 8. századi lelőhelyekről előkerült salakok vizsgálatának értékét növeli, hogy még napjainkban is igen kevés esetben értékelik teljes körűen ezt a leletanyagcsoportot. Hajdúnánás, Mácsi-dűlőről ún. szilikátsalakok és fémsalakok, Hajdúnánás, Fekete-halomról csak fémsalakok kerültek elő. Régészeti szempontból azonban egy olyan objektumot (kohót vagy kovácsműhelyt) sem tudtunk meghatározni, mely a vassfeldolgozáshoz kapcsolódna. A két településről összesen 21 fémsalagról készült vékonycsiszolatos mintát vizsgáltak meg polarizációs mikroszkóp alatt, ebből 6 mintán SEM-EDS méréseket is végeztek. A Mácsi-dűlőről 5 szilikátsalak röntgenpordiffrakciós vizsgálata történt meg. A vizsgálatok tükrében mindkét hajdúnánási telep vassalakjai kovácssalakok voltak, melyek nagyon hasonlóak. A mácsi-dűlői salakok továbbá összefüggésbe hozhatóak a telepen előkerült vaseszközökkel, vagyis helyben kovácsolták ezeket a fémtárgyakat. Potenciális érc származási területként a mintegy 150-200 km-re fekvő, Gömör-Szepesi-érchegységben (Szlov.) található Dobsina/Dobšiná, Alsósajó/Nižná Slaná, Rozsnyó/Rožňava, Szomolnok/Smolník környékén megjelenő sziderites-szulfidos ércesedést lehet megjelölni. Az érc feltehetően vasbuca formájában érkezett a telepekre, ahol kovácsolással tovább alakították őket. A szilikátsalakok azon kovácstűzhelyek maradványai lehetnek, melyeket régészeti szempontból már nem sikerült megfogni, ellenben a salakok összetétele és keletkezési hőmérséklete ezt látszik igazolni.

#### **Egyes fontosabb régészeti eredmények rövid ismertetése**

A kutatómunka volumenét, a kérdésfeltevések kiterjedt voltát az jelzi, hogy a kutatócsoport tagjainak a többsége doktori értekezésbe, illetve monografikus feldolgozást tűzött ki maga elé, megvalósítandó célként. Pap Ildikó Katalin, illetve Rácz Tibor Ákos számára Vas, illetve Pest megyei, koraközépkori telepfeltárások elemzése jelentette a kiindulópontot az 2016-os évben leadott PhD-értékezésük megfogalmazásához. Kutatócsoportunk négy további tagja: Bajkai Rozália, Merva Szabina, Pópity Dániel valamint Takács Melinda számára is készüléfelben levő bölcsészdoktori értekezés jelentette azt a keretet, amelybe településrégészeti kutatásaikat helyezték. Vaday Andrea és Takács Miklós pedig egy, illetve két nagy alapterületű telepfeltárás összefoglaló feldolgozásán dolgoztak. Kutatócsoportunk egyes tagjai által 2013 óta elvégzett összes elemzőmunka minden részletének az ismertetése szétfeszítené a beszámoló terjedelmi kereteit. Így az alábbiakban, első sorban olyan aspektusokat emelnénk ki, amelyek az adott kor településrégészetével foglalkozó szakemberek szűk körén is érdekes vagy fontos tanulságokat hordozhatnak. Mivel a vizsgálati eredmények jelentős hányada egy-egy társkutató ténykedéséhez kötődik, az eredményeket első megközelítésben az általuk elemzett problémákhoz kötve tekintjük át.

Kutatócsoportunk avar kori településeket / telepjelenségeket feldolgozó társkutatói közül **Bajkai Rozália** a hajdúhádi, hortobágyi és nyírségi feltárások eredményeit elemezte. Számára is az időrend pontosítása jelentett az érdeklődés egyik fókuszpontját. A településrégészetben „hagyományosnak” számító, a cserépedények formai besorolásán alapuló elemzéseken túl interdiszciplináris eszközöket is bevetett e kérdések elemzésére. Azon váratlan eredményt kapva egy Debrecen környéki

feltáráson, hogy a szakma által alkalmazott kritériumok szerint kései, illetve kifejezetten kései avar kori edények, a környezetükben gyűjtött, és bizonyosan nem másodlagos betöltésként eltemetett csontleletek alapján a korai avar korba keltezendők! Továbbá Bajkai Rozália több Hajdúnánás környéki lelőhely (Fekete-halom, Mácsi-dűlő) késő avar kori település kerámiaanyagának régészeti elemzését végezte el, összevetve e lelőhelyek kerámiáját az adott mikrorégió más avar kori településeinek az edényanyagával is. Elemzése arra utalnak, hogy még egy kisebb területen belül is igen eltérő edénműveléssel találkozhatunk egyetlen korszakon belül, az eddig kronológiai fogódzópontoknak tekinthető lelettipusok, leletegyüttesek felülvizsgálatra szorulnak.

A mikroregionális összevetés lehetőségét az teremtette meg, hogy Bajkai Rozália és Merva Szabina kutatócsoporti munkáján belül egy további alprojektet is teljesített: a hajdúhát, kora középkori telepfeltárások leletanyagának a szisztematikus felvételét. E munka elvégzése annak okán vált megkerülhetlenné, mert bebizonyosodott: egy-egy lelőhely leletanyagának a pontos értékeléséhez mindenképp meg kell ismerni az adott régió más telepfeltárásain kibontott leleteket is. A telepfeltárási kataszter készítése során egybe gyűjtötték és rendszerezett adatbázisba szervezték a lelőhelyekhez tartozó minden összegyűjthető információt a kutatás kezdetétől napjainkig, így ezen adatbázis az adattári adatok és leltárkönyvek mellett az ásatási dokumentációk, jelentések és megjelent szakirodalom áttekintését is magában foglalja. Mindehhez egy térinformatikai rendszerben megjelenített geoadatbázis került kialakításra és feltöltésre, a vizsgált lelőhelyek további térbeli elemzésének céljából. Átnézésre került az elérhető, mintegy 40 lelőhely teljes leletanyaga, megtörtént annak helyes kronológiai besorolása, egy-egy kiemelt leletegyüttes lerajzolása, ill. fotózása. A teszterületet érintő lelőhelyek kataszterszintű adatfelvételét követően megtörténhetett a terület avar kori (6-9. századi), kora Árpád-kori (10-11. századi), illetve késő Árpád-kori (12-13. századi) településtörténetének a feltárt teleprészletek áttekintő értékelésén alapuló értelmezése.

A hortobágyi és hajdúhát térség kora középkori telephelyein tapasztaltakhoz hasonló következtetések megfogalmazására adott módot a nyírségi régió legnagyobb kiterjedésű, kora középkori telepfeltárása, a Nyíregyháza – Rozsrétszőlő-Szelkó-dűlői lelőhely feldolgozása is. E munkát **Takács Melinda** végezte el, és e kutatásba **Bajkai Rozália** is bekapcsolódott. Az alaprobléma itt is időrendi jellegű, pontosabban az alapkérdés az időrend értelmezésétől / értelmezhetőségétől függ. A Nyíregyháza – Rozsrétszőlő-Szelkó-dűlői lelőhely ugyanis, a leletanyag tanúsága szerint a 9. századba is átnyúló, késő avar kori, valamint korai Árpád-kori települési réteggel is rendelkezik. Kérdés azonban, hogy e két réteg, két egymáshoz képest zárt, csak topográfiai azonos lelőhelyként, vagy egyazon lelőhely két fázisaként értelmezhető-e. Takács Melinda nagy lépéseket tett a Nyíregyháza-Rozsrétszőlőn feltárt kora középkori település leletanyagának kiértékelésében. Elkészült a település objektumrajzait és leletanyagát bemutató objektumtáblák nagy része, megindult az adott település leletanyagának és telepjelenségeinek összefoglaló értékelése. Folyik a településrészlet öt objektumából vett, C-14-módszerrrel megvizsgált állatsont-minták értékelése. A két társkutató szerint a Nyíregyháza-rozsrétszőlői kerámia időrendi változása nem mutatható be fejlődési sorként, nincs „evolúció”. E nézőpont jelentős módon befolyásolja az értékelés körvonalazódó nagy kérdésének a megválaszolását. Azt tehát, hogy a két időrendi egység topográfiai azonosságának túl feltételezhető-e egyéb kapcsolódási pont, azaz időrendi folytonosság. A kutatócsoport más tagjaihoz hasonlóan Takács Melinda is igyekezett kutatásainak kérdésfelvetéseit a régió más ásatási leletegyütteseinek is megvizsgálni. „Kontrollcsoportként” a kisvárdai és nyírtassi lelőhelyeket dolgozta fel, ezen esetekben is a kronológia kimunkálását tekintve egyik központi kérdésnek.

A hajdúhát, hortobágyi és nyírségi telepek időrendi besorolásánál tapasztalt nehézségekhez hasonlóba ütközött **Pópity Dániel** is. Ő a Maros folyó alsó szakaszának a 8-11. századi településrégészeti rekonstrukcióját végezte el. A Maros folyó völgye évezredek óta fontos kereskedelmi és hadi út, amelyek mentén különféle nyersanyagok, kultúrák érintkeztek keleti és nyugati irányban. A folyó így kontaktszerepet játszott az Alföld és a Keleti-Kárpátok hegyláncai között élő népcsoportok között. Az elmúlt évtizedben számos nagyberuházás érintette a Maros magyarországi szakaszának és torkolatvidékének környékét. Az ezek által érintett lelőhelyeken

számos avar kori és kora Árpád-kori települészet került elő. Pópity Dániel számára a makói mikrorégió lelőhelyei (Csanádpalota – Országhatár, – Dáli-ugar, ill. Ipari park) jelentették leginkább azt a keretet, amelyben a fő vizsgálati kérdés a 8-9., illetve a 10-11. századi települési horizont egymáshoz való viszonya. De figyelmét kiterjesztette Hódmezővásárhely, illetve Szeged környékének egyes nagy felületű feltárásaira is. Vizsgálatait az is segítette, hogy az adott régió településrégészeti lelőhelyein viszonylag gyakran kerülnek elő ritka, kronológiai következtetésekre az átlagosnál alkalmasabb lelettípusok. Ezen adatbázist ő is kiegészítette természettudományos vizsgálatok eredményeivel, amelyek itt is a szakma által „hagyományosan” 8. századra keltezett edényformák, illetve részletek 7. századi megjelenésére utaltak. Az így nyert időrendi fogódzókat Pópity Dániel is az egyes lelőhelyek mikroregionális szintű, komplex vizsgálatánál igyekezett hasznosítani. A leletanyagot egy ilyen pontosított kronológiai keretbe ágyazva. A síkvidéki és hegyvidéki régiókat lakó, avar kori csoportok kapcsolatrendszerével kapcsolatban is szolgáltatott korábban nem ismert adatokat. Így a 8-9. század fordulójára keltezhető Makó-Mikócsa dűlő (M43-31) lelőhelynek az Erdélyi-Érchegységből származó, közel 30 kg-ot kitevő kőanyaga, és az ugyaninnen szállított magashegyi eredetű, jegenyefenyőként azonosított faszénleletek. A régió Árpád-kori edényművessége vonatkozásában pedig **Pópity Dániel** és **Takács Miklós** egy ritka bogrács típus: a bütyökszerű fülekkel ellátott cserépbográcsok alapján tudott körvonalazni egy olyan regionális egységet, amely adott esetben egy, cserépbográcsokat gyártó műhely ellátó körzetét jelenti.

A Hajdúháton-Hortobágyon, a Nyírségben vagy az Alsó- Maros-völgyben már körvonalazott problémákhoz hasonlóakkal kellett megküzdenie **Vaday Andreának**, aki a projekt keretei között a Mátraalja legnagyobb kiterjedésű koraközépkori telepfeltárásának az elemzésére vállalkozott. A Kompolt – Kistéri lelőhely mentőátásatásai során napvilágra került kora középkori telep értelmezésének is a kronológiai keretek meghatározása jelenti a legnagyobb nehézséget. Vaday Andrea első lépésként a lelőhely kora középkori fázisának az anyagfelvételét valósította meg (**Takács Miklós** segítségével), majd pedig két módszert is alkalmazott a nagy darabszámú edényanyag elemzésére, a kronológia pontosítása érdekében. Egyfelől egy statisztikai módszerrel igyekezett rendszerezni az „átlagos” töredékeket (jórészt fazekak darabjait). Gondosan ügyelve arra, hogy az egyes grafikonok adataiba lehetőség szerint ne a töredékek, hanem az egykori ép edények (sokszor csak becsléssel meghatározható) számát építse be. Másrészt pedig, mintegy „időrendi markerként” olyan, ritkább edényformákra vagy díszítési mintákra fordított külön figyelmet, amelyekről a szakirodalomban már megjelent: az avar kori rövidebb időszakainak az elkülönítésére lennének alkalmasak. Jelenlegi eredményei szerint bizonyos az, hogy a Kistéri-tanyai telep túlélte a Kaganátus bukását a 8-9. század fordulóján. Az viszont sajnos még nem határozható meg, az adott lelőhelyen a továbbélés milyen hosszan tartott. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Kompolt – Kistéri-tanyai lelőhelyen sikerült feltárni egy olyan kutat, amelynek a használata – joggal valószínűsíthetően – belenyúlt az Árpád-korba. Ezen objektum tanulságát azonban sajnos igencsak csökkenteti az a tény, hogy egy kút továbbélő használata önmagában még nem jelenthet településkontinuitást.

A kutatócsoport másik része a 9-11. századot vette górcső alá, fokozott figyelmet fordítva az e korszakon belüli, és a nagypolitika eseményeiből következő átmenetekre.

**Merva Szabina** két észak-dunántúli mikrorégióban folytatott településrégészeti elemzéseket, szintén az időrendre helyezve vizsgálatait egyik súlypontját. Kutatási területe azért érdemel figyelmet, mert a Duna észak-magyarországi szakasza a 9. században a Morva fejedelemség, a Karoling provincia és a továbbélő avar kori népesség településterületének érintkezési zónájában helyezkedett el. A projekt társkutatója a Dunamenti régiók közül a Kisalföld középső részével, illetve a Dunakanyarral foglalkozott. Merva Szabina egyrészt az északnyugat-magyarországi korai grafitos kerámia kutatása, másrészt két lelőhely (Bácsa-Szent Vid domb, 9-10. század; illetve Visegrád-Várkert dűlő, 8-9. illetve 10-11. századi) feldolgozása során érintette. A lelőhelyek elemzésénél hangsúlyt kapott a leletanyag kis százalékában megjelenő, „helyitől eltérő” (kommunikációt/kulturális beágyazottságot tükröző?) leletanyag kimutatása, melyek röviden az alábbiak:



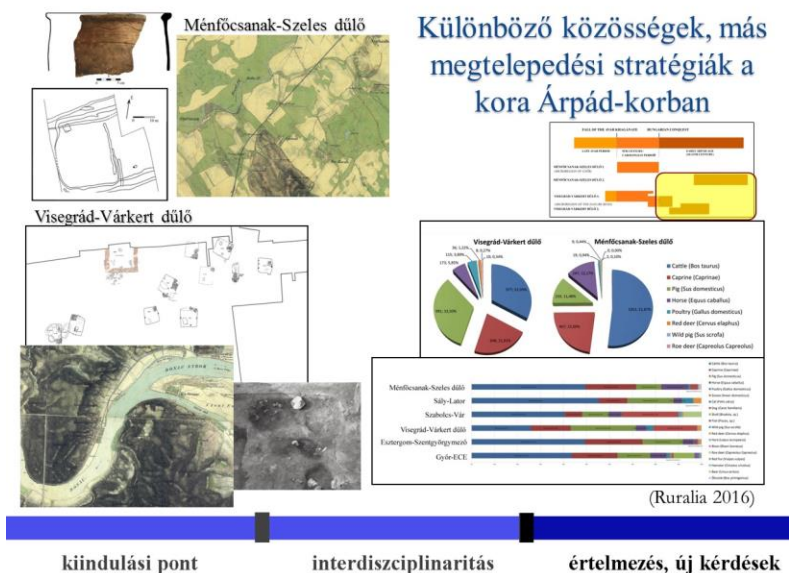
## A kora középkori grafitos kerámia legújabb régészeti és archeometriai eredményei

Fontos és nem várt eredményt kaptunk a 9-11. századi grafitos áru régészeti és archeometriai vizsgálatával, mivel a proveniencia kapcsán tett általános megállapítás korábban mindig a régészeti-tipológiai vizsgálatokon alapult. Az alsó-ausztriai térség helyett – melyre a kutatás a késő középkori grafitos kerámia kapcsán asszociált – a petrográfiai vizsgálatok a mai Csehország területén jelölték a grafitos nyersanyag nyersanyaglelőhelyeit (ezek: Český Krumlov, Chvaletice és Nedvědice régiói – a vizsgálatokat Szakmány György és Bendő Zsolt végezték). Az újonnan felfedezett nyugati szláv kapcsolatok, azaz a Cseh Fejedelemség mellett hangsúlyosan a Morva Fejedelemség régészeti hagyatékával való összefüggés kérdése színesíti a jövőbeni kérdésfelvetéseket.

*Kisalföldi lelőhelyek:*

### Egy 9. század kereskedőtelep (?) a Mosoni Duna partján

A régiónak a tőle északra fekvő területtel való kommunikációját a grafitos kerámia mellett más leletanyag megjelenése is sugallja. Igaz, hogy a kora középkori cserekereskedelemtől tanúskodó, általában fízetőszközként értelmezhető ún. vasrúd ('axe-like bar', 'Eisenbarren') előfordulása a mai Magyarországon csupán egy helyütt ismert jelenleg: a Mosoni Duna jobb vagy bal partján, vagy épp egy szigeten helyezkedett el a Bácsa-Szent Vid dombi 9. századi település. A nyugati szláv területeken a szóban forgó lelettípussal jellemezhető horizont lelőhelyei a kislengyelországi, morvaországi és szlovákiai hegyekből induló folyók mentén sorjáznak, az elterjedési térképet most kiegészíthetjük a bácsai lelőhellyel. A településrészlet régészeti feldolgozása azonban azt is bizonyítja, hogy nem csupán a szignifikáns fémlelet utal a morva területekkel való kommunikációra. Ahogy az archaeometriai vizsgálatok a grafitos kerámiák kapcsán bizonyossá tettek a sejtésnél egzaktabb tényeket, úgy számíthatunk a kerámiaelemzés hagyományos módszertanával a leletanyag kisebb részénél kimutatható kerámiaimportra, vagy inkább a technológiatranszfer jelenlétére, mely a cseh illetve a morva területek felől érkezhettek. Daróczi-Szabó László archeozoológiai vizsgálatai a lelőhelyen a korszak általános faji eloszlásától eltérő mintázatot mutatott ki. A bácsai telep lakóinak életében a szarvasmarha tenyésztés mellett nagy hangsúly lehetett a sertéstartáson is.



2. ábra: Az egyes eltérő közösségek eltérő megtelepedési stratégiáját szemléltető ábra (A Merva Szabina által, projektünk záró konferenciáján bemutatott prezentáció 19. diája)

### Ménfőcsanak-Szeles dűlő, két kora középkori település

A lelőhely értelmezése kapcsán fontos fordulóponthoz kiválasztott objektumok kormeghatározása. A C-14 eredmények ugyanis egyértelműen azt jelezték, hogy ellentétben azzal, amit korábban sejtettünk, az emblematikus kora Árpád-kori települést megelőzte

egy 9. századi horizont, amely leletanyagát tekintve remek összehasonlítási alapot jelent a tőle 10 km-re elhelyezkedő Bácsa-Szent Vid dombon feltárt, nagyjából egykorú teleprészlettel. Az eredmények azt sugallják, hogy a két egyidejű teleprészlet két egyértelműen különválasztható anyagi kultúrát hordozó népesség telepeiről van szó. Míg a Ménfőcsanakon feltárt, a magyar honfoglalást megelőző megtelepedés egy lokális kapcsolatrendszerrel rendelkező helyi népességre utal, a bácsai objektumok leletanyaga egy, a lelőhelytől északra lévő területekkel való erős kommunikációt jelez. Az előbbi lelőhely második településhorizontja a 11-12. századi időszakra keltezhető nagyállattartó közösségre utal, a korábbi horizont teleprészletével ellentétben egy megváltozott településképet, gazdasági stratégiát tapasztalhatunk.

#### *A kora középkori visegrádi lelőhelykomplexum legújabb kutatási eredményei*

A visegrádi mikrorégió régészeti kutatása az utóbbi években vett új lendületet, amelyben Merva Szabina az MTA BTK Régészeti Intézet és a visegrádi Mátyás Király Múzeum közötti keretmegállapodás értelmében, illetve az 104533. számú projekt keretében vett részt. Az utóbbi két évben nyílt lehetőség a lelőhelykomplexumot érintő interdiszciplináris kutatásra (vegetációtörténeti kutatás, radiokarbon keltezés, anyagvizsgálatok, geofizikai kutatások). A mintavételezés szerves részét képezi a Visegrád-Várkert dűlői lelőhely feldolgozása és a 2013-ban újraindult Visegrád-Sibrik-dombon végzett ásatások elemzése is.

#### *Visegrád-Várkert dűlő*

A tárgyi leletek vizsgálata mellett (melyből kiemelendő a morvaországi grafitos kerámia) az életmód és a természetföldrajzi adottságok szolgáltathatnak adatokat, amely nem csak két közösség érintkezésére utalhat, de az etnikai sokszínűségekre is, amely pedig összefügghet az érintkezési zóna mikéntjével. Rég elvetett gondolatmenet, miszerint a régészeti hagyaték önmagában etnospecifikus lehetne, s ezen állítást épp a visegrádi lelőhelyek példája erősíti. A feltárt objektumtípusok s az előkerült leletanyag nem alkalmas a kora középkori falu lakói etnikumának meghatározására, a megállapított 8. század végi – 9. századi horizont és az adott, nyugati szláv nyelven elnevezett központ viszont legalább egy helynév-kontinuitást sugall, ha a település- illetve a népességkontinuitás nem is határozható meg biztosan. Ennél megfontolandóbb azonban a régió egykorú településeinek archeozoológiai adataival a visegrádi lelőhelyen előkerült állatcsontleletek faj szerinti eloszlási arányának görcső alá vétele. A késő avar kori, illetve Árpád-kori települések gazdálkodásában általánosnak mondható, nagyállattartó életmódot folytató közösségekkel szemben szembevetve a visegrádi lelőhely vonatkozó eredménye: a szarvasmarha túlsúlyával ellentétben ugyanis a visegrádi település leletanyagában egyértelmű sertésdominancia tapasztalható. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a régióban kivételnek számító fajeloszlás a nyugati szláv területeken általánosan megfigyelt fajeloszlásának arányával mutat hasonlóságot (azaz: a szarvasmarhával szemben a leggyakrabban előforduló háziállat a sertés). S amíg a nagyállattartó gazdálkodással foglalkozó Árpád-kori települések jellegzetes edénye a szabadtűzi főzéshez alkalmazható cserépbogrács, addig a visegrádi falu esetében még kivételként sem fordul elő az edénytípus. Számos további példa szükségeltetik a feltételezés alátámasztására, de az itt megállapított adatok arra utalnak, hogy az étkezési kultúra, s az életmód szoros összefüggésének lecsapódásáról ad e jelenség tanúbizonyságot. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ez az adat az etnikumra utal, vagy csupán a szóban forgó lelőhely természetföldrajzi adottságaira reflektál (hegyvidéki régió), egyelőre várat magára, akkor is, ha egy közösségnek a megtelepedés helyszínének kiválasztása alapvető preferenciát jelez. A lelőhely kerámiaanyagán végzett petrográfiai vizsgálatát Szilágyi Veronika végezte. A régész és a petrográfus közös gondolkodásával a lelőhely 8-9. századi, illetve 10-11. századi horizontjához kapcsolódó leletek kapcsán figyelemre méltó tendenciákat sikerült megállapítani, ami a két periódushoz köthető, eltérő preferenciát jelző nyersanyagigényeket illeti.

*Visegrád-Sibrik domb* A magyar középkorkutatás egyik kiemelkedő jelentőségű lelőhelyének számít Visegrád. Korai középkori emlékeinek régészeti kutatását az 1950-es években kezdték el, teljességre törekvő régészeti lelőhely-feldolgozás azonban máig nem jelent meg. Az előzetes eredményeken s a rövid ásatási jelentéseken túl a visegrádi Sibrik-dombon azonosított *Vyssegrad civitates*, azaz az államalapítás kori ispánsági központról a szakirodalomban a mai napig csupán



általános megállapítások olvashatók. A visegrádi lelőhelyeken előkerülő leletanyag kapcsán, kifejezetten a kronológiára (de bizonyíték híján nem az itt élő népesség etnikumára) vonatkozó megfigyeléseink azonban, nem a korai kutatásra visszautalva, de mégis az első sejtelmeket igazolja. A 8. század végi – 9. századi megtelepedésről Visegrádon idáig csak néhány szórványlelet tanúskodott. A mikrorégióra kidolgozott kerámia-kronológia és a radiokarbon mérések azonban a Visegrád-Várkert dűlőn és a Sibrik-dombon elhelyezkedő települések (mint szatellit és központi hely?) korai horizontját szintén ide köti. Bár a mikrorégió kutatásának szkepszisét sokáig az erősítette, hogy idáig nem került elő a 9. századi horizonthoz tartozó temető Visegrádon, az utóbbi három évben a Sibrik-dombon előkerülő leletanyag nem csak azt bizonyította, hogy a visegrádi központi helyen bizonyítható a megtelepedés e korszakban, ami már önmagában adattal szolgál a térség településtörténetéhez, de a szomszédos területekkel való érintkezést is jelzik az új leletek. Beszédes, hogy a már korábban is előkerült grafitos kerámiaáru mellett (melyek nyersanyagának lelőhelye valószínűsíthetően a Brünntől északra elhelyezkedő Nedvědice), korai Karoling típusú sarkantyú és csüngő látott napvilágot. S az értelmezés szempontjából talán a legfontosabb leletek egyikének számít a sárga polírozott luxuskerámia jelenléte a lelőhelyen, amely a jelentős 9. századi központi helyek sajátja: Pliskától Zalaváron keresztül Mikulčice lelőhelyekig előfordul, mint az elit reprezentációs kelléke, asztali kerámiaja. Egy, a 9. század első harmadáig keltezhető fülbevalótípus pedig elsősorban a felvidéki lelőhelyek tipikus lelete.

Az előzetes eredmények alapján egyelőre megválaszolatlan az a kérdés, hogy a Sibrik-domb a magyar honfoglalást megelőző évszázad során milyen funkcióval bírt. A pályázott projekt keretében feldolgozandó ásatásokból kiemelendő egy 9. századi paliszádfal alapárkának részlete mellett egy, a 2014-2015-ben feltárt, részben közvetlenül a 10. század végén épült templom alatt elhelyezkedő, szabályos téglalap alaprajzú kőépület kiszedett falának alapárka. Utóbbiról egyelőre nem bizonyítható, hogy római kori, vagy későbbi, ám az ispánsági központot megelőző horizontból származó struktúráról van szó, viszont azt a régészeti megfigyelések bizonyítják, hogy a kőépület a 8-9. századi megtelepedés idején állt.

A Dunakanyarral keletről szomszédos Pesti síkság koraközépkori településtörténetét **Rácz Tibor Ákos** elemezte átfogó módon, az ecseri, maglódi, üllői váci és vecsési mentőásatások monografikus igényű feldolgozásával. Dolgozatában – a kutatócsoportunk által lefektetett prioritásoknak megfelelően – az időrend elemzéséből indult ki. Időrendi elemzésének a jellegét alapvetően meghatározta az, hogy a feldolgozott lelőhelyekről csupán elvéve kerültek elő időrendi szempontból „érzékeny”, kora Árpád-kori fémleletek. Így Rácz Tibor Ákosnak a leggyakoribb lelettípus, a kerámia időrendi besorolására kellett építenie. Az edénytöredékek időrendjét hagyományos, illetve új, archeometriai vizsgálatok eredményeire építette fel, egy olyan, részletes keltezésre is alkalmas tipokronológiai keretet hozva létre, amelynek segítségével az egyes ásatások leleteit rövidebb időszakokra tudta besorolni. Ezt követi a lakóházak elemzése, majd pedig Rácz Tibor Ákos a Pesti síkság koraközépkori telepszerkezeti kérdéseiről értekezett. Végezetül, disszertációja utolsó elemző fejezetében olyan kérdésekről szól, amelyek a régészet és az írott források elemző történettudománynak mintegy a határmezsgyéjén állnak. E körbe tartozik az Avar Kaganátus bukása utáni időszak lakosságának a sorsa, vagy a Magyar Királyság megalapításának hatása a Pesti síkságra, amely a királyság közepén terült el, annak 11. század eleji kezdetei óta. Rácz Tibor Ákos feldolgozása által a Nagyalföld 8-11. századi településtörténetének, és ez által a középkori magyar történelemnek egy olyan részéről kapunk adatokat, amely egyébként – az Árpád-kori írott források csekély száma miatt – rejtve kellene, maradjon a korszak anyagi kultúrája iránt érdeklődő kutató előtt.

**Pap Ildikó Katalin** a nyugat-magyarországi térség 8-11. századi edénművességét tette a projekt keretei között kivitelezett kutatásai gyűjtőpontjába. A projekt keretei között elvégzett adatfelvételeinek és elemzéseinek eredményeit a 2016-ban befejezett PhD-disszertációja tartalmazza. E mű Vas megye 9-12. századi településtörténetének alapvető kérdéseit tárgyalja nyolc, a közel múltban feltárt lelőhely kerámiaanyaga alapján (Kemenspálfa-Zsombékos, Sárvár-ERTI telep és Faképi dűlő, Celldömölk-Alsó dűlő, Hegyfalú, Lukácsháza, Répcelak-Varga Ottó utca, Táplánszentkereszt). Ez egy régóta várt összefoglalót jelent a Kárpát-medence nyugati részéről, egy

fontos, és szerteágazó kulturális kapcsolatokkal rendelkező, a külső- és belső hatalmi változások által fokozottan érintett határterületéről. Nem utolsó sorban annak okán, hogy települési leletek alapján mert hozzászólni a térségben lezajló történeti-településtörténeti átalakulás mikéntjéről, temetők leletanyaga alapján az avar korról, a 9. századról, illetve a 10-11. századról megrögzült összképhez. Pap Ildikó Katalin 4119 Karoling kori és 2493 Árpád kori cserepet írt és rajzolt le, rendszerezett és értelmezett, az arheometriai eredményekre masszívan támaszkodó dolgozatában. Kerámiatörténeti szempontból fontos adatokat közölt a Vas megye területén a korai középkorban használt agyagok sajátosságairól (így pl. a mészszegény, kvarcdús agyagos üledékek felhasználásáról). Az edénykészítés pontosan leírt, és rendszerezett részleteit az időrend kimunkálásának a szolgálatába igyekezett állítani. Fontos megfigyelése, hogy az adott régióban nincs kimutatható kapcsolat az alapanyag és az egyes edénytípusok között a vizsgált korszakban. Sőt, az alapanyagok felhasználása az edénykészítés során nem változik a vizsgált időszakon belül, függetlenül attól, hogy az Avar Kaganátus végnapjairól, a Karoling Pannonia egy régiójáról, vagy az alakulófélben levő Magyar Királyság nyugati széléről van-e szó.

**Soványítás. Mészszemcse. (9-10. sz. 21,6%, 10-12. sz. 0,6%,  $\Sigma$  13,7%)**



**Petrográfia:** Bádén (miocén) korú ősmaradványos mészkőfeltárás közvetlen közeléből származó anyaggal soványított. (Sárgásfehér)

**XRD:** Kvarc, kalcit, 10Å-filloszilikát (szericit-illit), klorit, plagioklász, kálföldpát, nyomokban dolomit, grafit

- hasonló ásványi összetétel
- az égetés során el nem reagált mészkő soványító anyag
- felszíni v. felszínközeli mészkő lelőhely nincs → import

3. ábra: A Sárvár – Faképi dűlői lelőhely egyik edényén elvégzett soványítóanyag-elemzés (A Pap Ildikó Katalin által, projektünk záró konferenciáján bemutatott prezentáció 17. diája)

**Petkes Zsolt** egy, Pap Ildikóéhoz igencsak hasonló módszert alkalmazott a Kecskemét-Peczek (RL 07), illetve a Tolna-Mözs, Csádés földek (TO 02) nevű lelőhelyekről származó Árpád-kori kerámiák elemzése során. A természettudományos kiindulópontot e két lelőhely esetében a radiokarbon vizsgálatok mellett a petrográfiai vizsgálatok jelentették. (E két lelőhely esetében Kreiter Attila és Pánczél Péter volt az interdiszciplináris együttműködő partner.) A petrográfiai mintaválasztásnál ez esetben is hangsúlyos szempont volt a különleges, egyedi vagy ritka edényformák előtérbe helyezése, mert ezekről a szakirodalomban gyakran olvasható az, hogy időrendi szempontból „érzékenyebbek” lennének. Az egyes kerámiák összetételére és szöveti tulajdonságaira koncentráló vizsgálatok azon némiképp váratlan végeredményt hozták, hogy – a bográcsok kivételével – nem rajzolódik ki egyértelmű kapcsolat a nyersanyagok/soványítás és az egyes edénytípusok között.

Az eddig ismertett települtárások feldolgozásánál már utalt kérdések szinte mindegyike felmerült a **Takács Miklós** által elemzett két lelőhely, Kaszás-domb, illetve Bille-dombelemzése során. E két lelőhely esetében is a kronológia kidolgozása jelentette az első megoldandó problémát, amit három, eseménytörténethez köthető időrendi / településtörténeti fázis (8. sz., 9. sz., 10-11. sz.) kidolgozásával sikerült megoldani. Azaz e két konkrét lelőhely esetében is *grosso modo* össze lehetett kapcsolni a településtörténeti átalakulást a régió, sőt a Kárpát-medence egészét befolyásoló politikátörténeti átalakulással. Miközben az is tény, hogy a lébényi lelőhelyeken sem sikerült

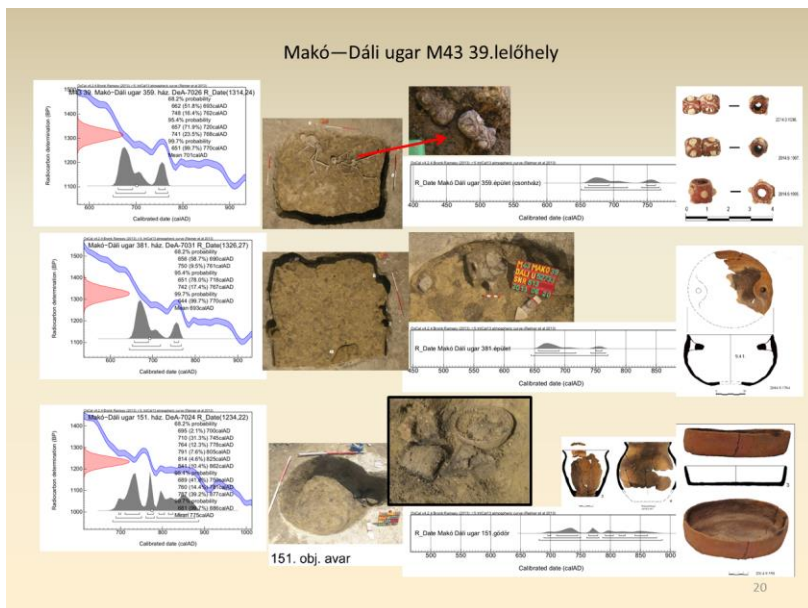
meglelni az adott események régészeti „lecsapódását”, vagyis sem a Kaszás- sem a Bille-dombon nem lehetett kimutatni kora középkori pusztulási réteget, az adott régiót a 8-9. század fordulójától érintő számos hadjárat ellenére sem. A két lébényi lelőhely esetében is az adja alapját településszerkezeti értékelésnek, hogy az egyes elkülönített fázisokban más és más a két szomszédos lelőhelyen a megtelepülés sűrűsége, illetve az egyes települési objektumok elhelyezkedéséből kikövetkeztethető szerkezet. Oly módon, hogy a vizsgált három időrendi fázisban az egymás tözsomszédságában álló lelőhelyeknek csak az egyikén állt falusiast megütő sűrűségű település, a másikon pedig csak egy szórványos, szállásszerű településkezdemény. Sőt e bonyolult településrégészeti képet a két elemzett lelőhely esetében az is színezi, hogy a Kaszás-dombon a 10. század második felében egy soros temető is létesült. Joggal feltehetően kihatva arra is, hogy a megtelepedés súlypontja a Bille-dombra tevődjön át. A két lébényi lelőhely értékelésénél is felmerült, hogy lakosainak gazdálkodási módja talán hathatott településük szerkezetére. A határozott válaszok megfogalmazását azonban ez esetben az nehezíti, hogy a két lelőhelyen mind az állattartásra, mind pedig a növénytermesztésre van adat. Az állattenyésztésre a Kaszás-domb, joggal sejtetően karámként értelmezhető árokrendszere, a növénytermesztésre pedig az e lelőhelyen előkerült, avar kori sarló utal. A Bille-domb esetében pedig a mezőgazdaság fontosságát a 10-11. századi objektumokban kibontott gabonamag-maradványok utalnak (Gyulai F. vizsgálati eredményei). A két lébényi lelőhely esetében a „kontrollcsoport” képzésének sajátos lehetőségét biztosította az, hogy a vizsgált település(ek) a 14. század végéig továbbélt(ek). Bebizonyosodott, hogy a fentebb vázolt, sajátos telepszerkezeti súlypont-áttevedés a 12-13., illetve a 14. századi fázisra is jellemző volt. Sőt, e kései fázisokban sem volt található pusztulási réteg, amely az Árpád-, vagy Anjou-kori hadjáratokkal lett volna összefüggésbe hozható. Azaz, a települtárások leletanyaga ez esetben is a településtörténet egy olyan aspektusát világította meg, amely a politikai történet turbulenciáit rögzítő írott feljegyzésekkel csak áttételesen konvergált.

### **Hogyan írható le az egyéni teljesítményeken túlmutató, közös, kutatócsoportni hozzájárulás a Kárpát-medence 8-11. századi települések megismeréséhez?**

Fentebb csak röviden ismertettük a kutatócsoportunk egyes tagjai által elért eredmények gazdag spektrumát, ezek azonban így is pontosan rávilágítottak egy kettősségre. Miközben ugyanis az egyes lelőhelyek feldolgozása – a munkatervnek megfelelően – egyéni feladatként vagy két, esetleg három kutatóból összeálló, tehát kis létszámú csoport keretei között folyt, a vizsgált kérdések – szintén a munkatervnek megfelelően – azonosak voltak, így az elért eredmények is számos ponton összehasonlíthatóak, s összecsengenek egymással.

**Az archeometriai vizsgálatok iránti igény** említendő első helyen, mivel hogy ez a projektünkben részt vállaló, összes, régész végzettségű társkutató elemzéseiben szerepelt. Csoportunk tagjai az archeometriai elemzések széles spektrumát hívták segítségül elemzéseik során: a cserépedények pontosabb értelmezését lehetővé tevő petrográfiától, a salakvizsgálatokon, a vegetációtörténeti mintavételeken, az állatsontok, illetve növényi maradványokat elemző archeozoológián és archeobotanikán át egészen a radiokarbon-vizsgálatokig. Ez utóbbi kiemelkedő gyakorisággal szerepelt csoportunk archaometriai alkalmazásának a spektrumában. Projektünk keretében végzett C-14 méréseknek köszönhetően ugrásszerűen, mintegy 70 mintával gyarapodott a magyarországi, kora középkori településkutatásban eddig még csak elvétve alkalmazott radiokarbon mérések száma. Eredményeiknek köszönhetően létre jött egy olyan, objektív adatokon alapuló adatbázis, amely alapját képezi egy stabil időrend kialakításának.

**A kronológia pontosítása iránti igény** indokolta a radiokarbon-vizsgálatának általános alkalmazását a projekt keretei között elemzett települtárások esetében. Ezen igény annak következtében fogalmazódott meg egyre hangsúlyosabban, hogy felismertük: a települési objektumok betöltésében kibontott leletek alapján a keltezését sokszor csak egy vagy két évszázados



4. ábra: A Makó -- Dáli ugar lelőhely C-14 méréssel, illetve formai elemzéssel megállapított időrendi fogódzói (A Pópitay Dániel által, projektünk záró konferenciáján bemutatott prezentáció 20. diája)

intervallumokra tudják meghatározni. Különösképp vonatkozik e megállapítás a leggyakoribb lelettípusra, a kerámiára. Sajnos még akkor is, ha az azonos régió, sőt azonos lelőhelyen belül, a modern statisztikai módszerek alkalmazásával, a leletkombinációk hangsúlyos számon tartásával elemezzük az egyes edénydarabokat, leletegyütteseket. Az archeometriai mérések eredményeiről viszont azt tapasztaltuk, hogy az így nyert adatok a 8-11. századi telepek kutatásában is relevánsnak tekinthetők, a korai középkor régészeti kutatásában újra meg újra megfogalmazódó, szkeptikus álláspontok ellenére is.

A **kerámiaelemzések** nagy számát nem befolyásolta az előző bekezdésben rögzített felismerés. E problematika vizsgálatában oly módon igyekeztünk előre lépni, hogy a régészetben szokásos, mondhatni „klasszikus” eljárásokat pontosítottuk, és ki is egészítettük azokat természettudományos anyagvizsgálati módszerek alkalmazásával. Kutatócsoportunk összes régész tagja számára hangsúlyos feladat volt az, hogy létre hozzon egy lokális alapú edényspektrum-leírást, illetve analízist, az adott lelőhelyek vagy régió 8-11. századi edényművessége alapján. Kutatócsoportunk ténykedése nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy jelenleg van már a Kárpát-medencének több olyan régiója is van, ahol pontosan körvonalazható a 8-11. századi települések kerámiaspektruma. Ezek: Vas megye, a Kisalföld déli fele, a Dunakanyar, a Pesti síkság, a Mátraalja, a Hajdúhát-hortobágyi régió, a Nyírség, illetve a Maros-mente magyarországi szakasza. A kerámiára való figyelmünket nem csupán az adott lelettípus gyakorisága indokolta. Az elemzések során az a meggyőződésünk is kialakult, hogy az edényanyag általánosnak tekinthető, nehéz keltezhetősége mellett olyan esetek sora is kimutatható, amikor egy-egy adott régióban megjelenik egy-egy jobban keltezhető edényformázási mód, díszítésmód. Ezen eseteket azonban csak az egész anyag gondos átnézése révén lehet kiszűrni.

A **telepszerkezetek vizsgálatára** is kutatócsoportunk több tagja fordított kitüntetett figyelmet. Újabb bizonyítékokat hozva amellyel, hogy a telepszerkezet vizsgálatába csak az egyes telepjelenségek pontos időrendi besorolása, és az adott feltárás koraközépkori részének kronológiai fázisokra bontása után érdemes belekezdeni. Ilyen előkészítő munkálatok után derülhet ki, hogy egy-egy adott telepfeltárás objektumainak az elhelyezkedésében igenis felismerhető valamilyen rendező elv. Azaz, a helyzet mégsem oly mértékig kaotikus, ahogyan erről a szakirodalomban olvashatunk. A kutatócsoportunk ténykedése révén a Kárpát-medence központi részein már létezik több olyan régió, ahol vannak olyan kora középkori telepfeltárások, amelyek e problematika további vizsgálatához etalonként szolgálhatnak. Továbbá, a kutatócsoport több tagjainak az elemzésében is megfogalmazódott egy, csak látszólag terminológiai kérdés. Hol húzható meg a határ az adott

korban a falusias jellegű, illetve a szállásszerű szórványtelepülések között? Sőt, van-e értelme két nagyságrendbe sorolni a vizsgált településeket, vagy inkább – a szakirodalom egy részében kifejtett érveknek megfelelően – három kategóriával érdemes számolni.

**A települések külső kapcsolatrendszerének** a vizsgálata egy olyan problematika volt, amelynek kutatócsoporti vizsgálata nem várt pozitív eredményeket hozott. Kutatócsoportunk több tagja is pontos példát tudott hozni arra, hogy, a 8-11. századi falusias települések adott részének jóval kiterjedtebb kapcsolatai voltak, mint ezt a szakemberek általában feltételezik. Az adott korban már feltűnő, grafitos anyagú importkerámia mellett ilyen kapcsolatokra a salakok és a malomkövek anyagvizsgálata utalt. Ezen egzakt adatok alapján a vizsgálatba bevont észak-dunántúli kora középkori településeknek Csehorszáig, a Hajdúhát két településének Tokajig, a Mátráig, illetve a Gömöri-Szepesi érchegységig, az Alsó- Maros-völgy egy településének pedig az Erdélyi-érchegységig nyúltak nyersanyag-beszerezési kapcsolatai.

**Az életmód régészeti eszközökkel történő rekonstrukciója** is gyakran szerepelt társkutatóink kutatási témái között. Számos újabb példával sikerült alátámasztani azt, hogy e problematika is az archeometria eszközeivel vizsgálható a legjobban. Társkutatóink munkáiban hangsúlyosan szerepelt a húsfogyasztás statisztikai megoszlásának, az életmód indikátoraként történt elemzése. Az eltérések pedig adott esetben (így a 10-11. századi településeknél) a superstratum és a substratum lakossági csoportok elkülönülésére is utalhatnak.

**A települési leletek összefüggése az írott adatokon alapuló történelemmel** egy olyan több társkutatónk elemzéseiben is megfogalmazódó kérdés, amelyet felsorolásunk végére hagytunk. Annak okán, hogy e kutatási téma településrégészeti eszközökkel csak korlátozott mértékben kutatható. Így igencsak óvatosnak kell lenni a következtetések megfogalmazása során. Az alábbiakban olyan kérdéseket teszünk fel, amelyekre a feldolgozott lelőhelyek / régiók alapján adható ugyan válasz, de az semmiképp sem tekinthető véglegesnek. Első helyen arra utalnánk, hogy talán érdemes lenne újragondolni, ténylegesen népiirtással járt-e az Avar Kaganátus megszűnése a 8-9. század fordulóján? A történelmi szakirodalomban népiirtásként kezelt frank, illetve bolgár hadjáratnak a feldolgozott lelőhelyeken hiányzik bármilyen régészeti nyoma. A projekt során feldolgozott 8-9. századi feltárások leletanyaga – a kronológiai bizonytalanságok ellenére is – együttesen arra utalnak, hogy a kései avar korban létesített telepek használata rend szerint átnyúlt az Avar Kaganátus bukása utáni időkbe. Nyújthatnak-e telepfeltárási adatok is újabb érveket a Kárpát-medence központi részeinek az elnéptelenedéséről szintén egyes történészi körökben vallott „tabula rasa” tételének a cáfolatára? Különösen annak a fényében, hogy a projektünk alföldi régióinak települései mind olyan területeken fekszenek, amelyek – joggal sejthetően – kimaradtak mind a frank, mind pedig a bolgár hódításból. A magyar honfoglalás utáni két évszázad vonatkozásában pedig az emelendő ki, hogy – Vas megye kivételével – nem kaptunk fogódzópontokat az eseménytörténettel való egybevetésre. Vas megye esetében viszont az derült ki, hogy e nyugat-magyarországi, határszéli régióban csak az államlapítás előestéjén indulhatott meg az a településtörténelmi átalakulás, amelynek eredményeként a java középkori települési kép formálódni kezdett.

### **Az eredmények bemutatása, illetve közzlése**

Kutatócsoportunk határozott szándéka eredményeink minél teljesebb közzé tétele. Kutatócsoportunk 3 konferenciát szervezett az adott kutatási témában, az elemzések egyes aspektusainak a szélesebb körű megvitatása érdekében. Kiemelkedik ezek közül a 2015. december 8-9-én megrendezett, és a *'How long is the 9th century A.D. in the Carpathian Basin? New Data – New Approaches'* című tanácskozás, amely nemzetközi szintű részvétellel zajlott, 65 regisztrált magyar kolléga, illetve a korszak specialistájának tekintett további 12 lengyel, cseh, szlovák, román, szerb és horvát kolléga részvételével. A 9-10. század periodizációját vizsgáló konferencia fő kérdése jól beleillett csoportunk kutatásainak egyik hangsúlyos kérdésfeltevéséibe, amely a kronológia pontosítását és értelmezését célozza, településrégészeti leletekre, leletösszefüggésekre támaszkodva. A konferencia 6 külföldi előadójának a tanulmánya az MTA BTK Régészeti Intézet Antaeus című folyóiratának 2018-as számában fog megjelenni.



## A nemzetközi konferencia programja

PROGRAMME OF THE CONFERENCE "How long is the 9 <sup>th</sup> century A. D. in the Carpathian Basin? New Data – New Approaches"	
Budapest, 8-9 <sup>th</sup> December 2015	
<b>Tuesday 8<sup>th</sup> December 2015</b> 9:00 – 10:00: Conference Registration 10:00: <b>Csanád Ballint (HU):</b> Invitation <b>Chair: Miklós Takács (HU)</b> 10:10 – 10:40: <b>Szabina Merva (HU):</b> Methodological Approaches to the Research of the 9 <sup>th</sup> –10 <sup>th</sup> century in Hungary 10:40 – 11:10: <b>Béla Miklós Széké (HU):</b> Die Veränderung des Begriffes „9. Jahrhundert im Karpatenbecken“ archäologisch und historisch gesehen 11:10 – 11:40: <b>Péter Tomka (HU):</b> Über einige Probleme der (archäologischen) Kontinuitätsforschung 11:40 – 12:00: Discussion 12:00 – 13:00: Lunch <b>Chair: Tivadar Vida (HU)</b> 13:00 – 13:30: <b>László Poláček (CZ):</b> Mikál'ce and Probleme der archäologischen Chronologie des 9. Jahrhunderts 13:30 – 14:00: <b>Jiří Macháček (CZ):</b> The "Long" 9 <sup>th</sup> century in Moravia. The Case of Pohansko near Břeclav 14:00 – 14:30: <b>Petr Drexler (CZ):</b> Settlement between the 9 <sup>th</sup> and 10 <sup>th</sup> centuries 14:30 – 15:00: <b>Simon Ungerman (CZ):</b> „Kurz“ oder „Lang“ Mittelburgenland in Mähren? Kontinuität bzw. Diskontinuität in der Entwicklung der grossmährischen Machtzentren und ländlichen Gräberfelder 15:00 – 15:20: Discussion 15:20 – 15:30: Coffee-break 15:30 – 16:00: <b>Daniela Stašková-Sňávková (SK):</b> Die kulturelle Beziehungen der Slaven und der Awaren nach den Funden der Skeletgräber im Gebiet Povážie und ihre Datierungsfrage 16:00 – 16:30: <b>Terézia Vanglová (SK):</b> Frühmittelalterliche Keramik aus dem Burgwall Bojná I-Vidý 16:30 – 17:00: <b>Zdeněk Rohák (SK):</b> Chronology and Periodization of the Carolingian Imports at the Carpathian Basin 17:00 – 17:20: Discussion 17:20 – 17:40: Coffee-break 17:40 – 18:40: Poster Session <b>Rozália Bajkai – Melinda Takács (HU):</b> Continuity or Discontinuity? Research Possibilities on a Site from Nyírség Region (Nyíregyháza-Becskereki, Székely-állás) <b>Vereňka Čukýřová – Aranka Csúcs – Balázs Mende – Melinda Nagy – László Péter – Anna Székely-Nagy – Mária Bauerová (HU-SK):</b> Mitochondrial Haplogroups Detected in Medieval Population from the Cemetery Nitra-Súľohňa (West Slovakia) <b>Katalin Gergey (HU):</b> Frühmittelalterliche Siedlungsfunde aus Zalavár-Récskút <b>Nikoléta Lukács (HU):</b> Traces of a 10 <sup>th</sup> -century settlement at Gyula-Sóréti <b>Szabina Merva (HU):</b> 9 <sup>th</sup> –10 <sup>th</sup> -century (?) Settlements along the Danube (N-Hungary) <b>Hidkó Katalin Pap (HU):</b> Wie lange dauerte das 9. Jahrhundert im Komitat Vas? <b>Dániel Pápy (HU):</b> Ein spätawarenzeitlicher Hof entlang des Flusses „Maros“ (Aberesch), Der Fundort II, von Hidkó-Mékköcs, MEI <b>Melinda Takács (HU):</b> Selection from the Late Avarian Age Settlements of Szabolcs-Szatmár-Bereg County <b>Vanglová Terézia (SK):</b> Frühmittelalterliche Keramik aus dem Burgwall Bojná I-Vidý 19:30 – 22:00: Welcome Reception <b>Wednesday 9<sup>th</sup> December 2015</b> <b>Chair: Béla Miklós Széké (HU)</b> 9:00 – 9:30: <b>Ioan Stancu (RO):</b> Das Obokare 9. Jahrhundert im unteren Somesch Gebiet (nordöstlichen Peripherie des Karpatenbeckens). Die fragliche Datierung der Siedlung von Lazari-Lubiog (Rumänien) 9:30 – 10:00: <b>Rozália Bajkai – Melinda Takács (HU):</b> Continuity or Discontinuity? Research Possibilities on a Site from Nyírség Region (Nyíregyháza-Becskereki, Székely-állás) 10:00 – 10:30: <b>Sándor György Román (RO):</b> The Present State of Research of the Hungarian Conquest and Early Avarian Age Settlement Pattern in Er Valley 10:30 – 10:50: Discussion 10:50 – 11:20: <b>Szilárd Gál (RO):</b> Late Avar and Lower Danube type Finds in the Necropolis of Alba Iulia-„Stația de salvare“ 11:20 – 11:50: <b>Dajanka Veselinov (SRB):</b> New Early Medieval Findings from the Southern Parts of the Carpathian Basin – Rescue Excavations in Novi Sad and Cenej 11:50 – 12:20: <b>Kretimir Filipce (HR):</b> Two 9 <sup>th</sup> -century Churches and their Inventory from Lober in Panonnia 12:20 – 12:40: Discussion 12:40 – 13:00: Coffee-break 13:00 – 13:30: <b>Katalin Gergey (HU):</b> Chronologische Überlegungen zur Befestigung von Mosaburg/Gelénd – Datierung mit Keramik 13:30 – 14:00: <b>Róbert Müller (HU):</b> Die karolingistische Siedlung von Zalasabar-Boryállásmező 14:00 – 14:30: <b>Péter Langó (HU):</b> 10 <sup>th</sup> -century Female Grave from Alsófegyvervár-Kőrös – Medieval Gender in Early Hungarian Context 14:30 – 15:00: <b>Miklós Takács (HU):</b> Summary	

### 5. ábra: A projekt keretei között megrendezett nemzetközi konferencia programja

A projekt keretei között végzett kutatások alapján elkészült 2 PhD értekezés (ezek egyikénél már a védés is megtörtént!), további 4 PhD értekezés a megírás különböző fázisainál tart, és 2 átfogó feldolgozás írása is még folyamatban van. A kutatócsoport tagjai összesen 74 előadást tartottak, illetve posztert mutattak be a feldolgozott települések egyes aspektusairól, a projekt négy és fél éve alatt rendezett más hazai, illetve külföldi konferenciákon. Ezen elemzések közül 2017 őszéig 31 nyomtatásban meg is jelent, további 12 megjelenése pedig legkésőbb 2018 végéig várható.

A projekt eredményeit bemutató két további kötet írása, illetve szerkesztése jelenleg is folyik. A projektünk alprojektjeként megvalósult hajdúháti-hortobágyi leletkataszter megírása megtörtént, a kerámiaatlákkal, térképekkel ellátott 230 oldalas kiadvány szerkesztési munkái folynak. Továbbá, egy második kötet kiadását is tervbe vettük. Már a kutatási tervben is megfogalmaztuk azt, hogy a kutatócsoport vizsgálati eredményeit egy kötetben fogjuk közzé tenni. A projekt lezárásának 2017. szeptember 30-ára halasztását is annak érdekében kértünk, hogy a lelőhelyek elemzésében elért eredményeket nyugodt körülmények zárhassuk le, illetve a kötet összeállítását és szerkesztését is meg tudjuk kezdeni. A tanulmányok könnyebb összeállítása érdekében 2017. július 7-én megtartottuk záró konferenciánkat, ahol a projekt társkutatói a szakmai nyilvánosság elé tárták kutatási eredményeiket. Az itt elhangzott tanulmányok írása-szerkesztése van jelenleg folyamatban. Az összefoglaló kötet kiadási feladatainak teljesítésével még jobban lehet majd bizonyítani: volt értelme egységes szempontok alapján, az archeometria masszív bevonásával, tízes nagyságrendben elemezni nagy felületre kiterjedő, kora középkori telepátásokat. Mert a konkrét eredmények mintegy túlmutatnak önmagukon, és visszatükrözik azt az átalakulást, amely a 8-11. században a falusias jellegű településeken is lejajlott.

Budapest, 2017. november 2-án.

Összeállította Takács Miklós



## Irodalomjegyzék (a projekt keretei között megírt tanulmányok listája)

- Bajkai Rozália: *Avar kori teleprészletek a Nyírségben. Kísérlet a Kántorjánosi -- Homoki-dűlő nyugati pereme (M3-52) lelőhely avar kori kerámiájának statisztikai szempontú elemzésére*, Hadak útján XXII. A népvándorlás fiatal kutatóinak XXII. konferenciája. Szerk.: Merva Szabina. Altum Csatrum 9, 2017, 289-321.
- Bajkai Rozália: *Késő avar kori település Hajdúnánás határában II. Hajdúnánás, Fekete-halom (M3-41)*, A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 86. 7-61., 2015
- Bajkai Rozália: *Késő avar kori település Hajdúnánás határában.*, A Déri Múzeum Évkönyve 85. 2014, 29–60.
- Bajkai Rozália: *On the agrarian technology of the Avar Period in Hungary. Grinding stones and quern-stones from Hajdúnánás – Mácsi-dűlő.*, Rurality X. Agrarian technology in the medieval landscape. Szerk.: Jan Klápště. Brepols, Turnhout 2016, 417-427.
- Bajkai Rozália: *The Latest Findings of the Research of Avar Age Settlements in the Region of Hajdúság.*, Zircidava Studia Archaeologica 29. 2015, 227-254.
- Bajkai Rozália: *Újabb adatok az ún. sütőtálak és agyagtepsik kérdésköréhez.*, Beatus homo qui inventit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Szerk.: Csécs Teréz – Takács Miklós – Merva Szabina közreműködésével. Győr, 2016, 31-44.
- Bajkai Rozália; Kolozsi Barbara: *Az abszolút kormeghatározás lehetőségei, avagy a 9. századi keltezés nehézségei egy debreceni lelőhely tükrében*, Az Alföld a 9. században 2. Szerk.: Takács Melinda. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Szeged 2017, 103-137.
- Buzás G. – Boruzs K. – Merva Sz. – Tolnai K.: *A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. Magyar Régészet online, 2014 tavasz.*, Magyar Régészet online, 2014 tavasz., 2014 Pópty Dániel: *Egy késő avar teleprészlet Makó keleti határában.*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2014, Szeged 2014, 219–242.
- Merva Szabina -- Bajkai Rozália (szerk.): *Abstract book*, Conference on How long is the 9th century A. D. in the Carpathian Basin? New Data – New Approaches. Budapest, 8-9<sup>th</sup> December, 2015, Budapest 2015
- Merva Szabina: *Adatok a IX. és X–XI. századi fazekasság működéséhez. Néhány északnyugat–magyarországi lelőhely kerámiájának archaeometriai elemzéséből levonható tanulság*, In: Beatus homo qui inventit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Szerk.: Csécs Teréz – Takács Miklós – Merva Szabina közreműködésével. Győr, 2016.
- Merva, Szabina: : *Potential Husbandry Strategies in 10th-Century Settlements in the Carpathian Basin. A Case Study: Two Early Medieval Sites along the River Danube.*, Rurality X. Agrarian technology in the medieval landscape. Szerk.: Jan Klápště. Turnhout, Belgium 2016, 395-406.
- Pap Ildikó Katalin: *Késő népvándorlás kori leletek Körmend belvárosából.*, In: Beatus homo qui inventit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Szerk.: Csécs Teréz – Takács Miklós – Merva Szabina közreműködésével. Győr 2016, 549-555.
- Pap Ildikó Katalin: *Karoling-kori telepnyomok Sárvár határában -- Sárvár -- ERTI-telep és Sítkei-erdő lelőhelyek*, Hadak útján. Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XXIII. konferenciakötete. Szerk.: S. Dr. Perémi Ágota, Veszprém 2016, 258-275
- Pap Ildikó Katalin: *Sárvár-Faképi dűlő Karoling kori kerámiaanyaga.*, Savaria 37, 2014, Szombathely 2015, 113-158.
- Pap Ildikó Katalin: *Sárvár-Faképi dűlő kora Árpád-kori kerámiaanyaga – Régészeti adatok a fogas-kerékminta Vas megyei megjelenéséhez*, Savaria 36 2013. Szombathely 2013, 223-257.
- Pap Ildikó Katalin: *Továbbélő és új elemek Vas megye kora Árpád-kori kerámiaanyagában*, „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni”. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. Opuscula Hungarica IX. Budapest 2016, 151-168.

Pópity Dániel: *Avar kori teleprészet Csanádpalota-Országhatár lelőhelyen*, Archaeologiai Értesítő 140, 2015. Budapest 2015, 91-112.

Rácz Tibor Ákos: *9-11. századi kerámialeletek a váci püspöki székhelyről*, „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni”. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. Opuscula Hungarica IX. Budapest 2016, 103-114.

Rácz Tibor Ákos: *Az Árpád-kori települési formák változásai és terminológiája*, Studia Comitatus, Új. Folyam. 1, 2014. Szentedre 2014, 161–184.

Takács Melinda: *A Felső-Tisza-vidék és a Nyírség 9. századi edénművességének problémás kérdéseiről*, „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni”. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. Opuscula Hungarica IX. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest 2016, 45-58.

Takács Melinda: *Megjegyzések a X – XI. századi telepkerámia keltezési lehetőségeiről egy nyírségi település kapcsán.*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LV (2013), Nyíregyháza 2014, 41–87.

Takács Miklós: *A honfoglalás kor és a településrégészet.*, In: Magyar őstörténet. Szerk.: Sudár B. – Szentpéteri J. et alii. Budapest. 2014, 137-149.

Takács Miklós: *Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telepkutatási projekt bemutatása*, Magyar Régészet, [http://www.magyarregeszt.hu/wp-content/uploads/2013/12/Forum\\_Takacs\\_13T.pdf](http://www.magyarregeszt.hu/wp-content/uploads/2013/12/Forum_Takacs_13T.pdf), 2013

Takács Miklós: *Az átalakulás évszázadai: Települési struktúrák és stratégiák a Kárpát-medence központi részein a VIII-XI. században*, Természet Világa, 2016, I. különszám, Budapest 2016 68-71.

Takács Miklós: *Egy Szőny -- Duna-parti ép Árpád-kori edényről*, Beatus homo qui inventit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Szerk.: Csécs Teréz – Takács Miklós – Merva Szabina közreműködésével. Győr 2016, 721-726.

Takács Miklós: *Changing political landscapes in the ninth-century central Carpathian basin: Interpreting recent settlement excavation data*, Imperial spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812). Szerk.: Ančić Mladen; Shepard Jonathan; Vedriš Trpimir. Rotledge, 2018

Takács Miklós: *Die Frage der Herrschaft in der mittelalterlichen Siedlungsarchäologie Ungarns. Überblick über eine selten analysierte Problematik in drei zeitlichen Abschnitten.*, RURALIA IX. Szerk.: Jan Klápště. Brepols, Turnhout 2013, 407-422.

Takács Miklós: *The archaeological investigation of medieval agrarian tools and techniques in Hungary: – an overview of some rarely quoted analyses*, Rurality X. Agrarian technology in the medieval landscape. Szerk.: Jan Klápště. Brepols, Turnhout, 2016, 385-394.

Takács Miklós: *The archaeological investigation of the settlements of the 7th-13th C. in Hungary in the last three decades*, Srednjovjekovna naselja u svijetlu arheoloških izvora. Szerk.: Tajana Sekelj Ivančan; Tatjana Tkalčec; Siniša Krznar; Juraj Belaj. Zbornik Instituta za arheologiju 6. Zagreb 2017, 5-14.

Takács Miklós; Pópity Dániel: *Felfüggesztésre alkalmatlan cserépbográcsok különböző variánsairól*, Hadak útján XXII. A népvándorlás fiatal kutatóinak XXII. konferenciája. Szerk.: Merva Szabina. Altum Csatum 9. 393-416., 2017